

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ МОДЕРНУ: ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В працях Київської світоглядної школи 70–80-х років теми устрою, трансформації та еволюції суспільства здебільшого присутні у латентній формі. Це цілком зрозуміло з огляду на панівні ідеологічні кліше, які унеможлилювали будь-який публічний дискурс в цій царині. Мислити (в розумінні легальної наукової роботи) природу суспільства та його історичну перспективу можливо було винятково у радянсько-марксистському тлумаченні. Закритість даної можливості вочевидь свідчить про досить вузькі евристичні межі так званого світоглядного підходу і вразливість позиції тогочасного інтелектуала взагалі. Одночасно ця ж ситуація наочно демонструє небезпідставність виокремлення інтелектуальної ініціативи, яку іменують Київською світоглядною школою та тісно пов'язують з іменем В.І.Шинкарука, бо в тому ж Інституті філософії АН УРСР, який був осердям названої школи від середини 70-х років, працював відділ історичного матеріалізму (який і займався соціально-філософською проблематикою і в якому соціальні проблеми переважно мислилися у традиційному істматівському вигляді).

Втім, соціальна проблематика не була цілковито чужою світоглядним студіям 70–80-х років. Серед її продуктивних розробок вкажемо хоча б на аналіз антропосоціогенезу В.Івановим. Але особливе значення для розуміння суспільства в контексті тогочасної марксистсько ангажованої свідомості мав акцент на духовно-практичній формі освоєння дійсності. Цей концепт раннього Маркса використовувався як засіб подолання вульгарного соціологізму та примітивного “виробничого детермінізму”, властивих історичному матеріалізму. Надто прості і однобічні відносини залежності й зумовленості базису та надбудови (незважаючи на ритуальні обмовки щодо “й зворотного впливу надбудови на базис”), поняття “духовно-практичного” переводило в режим опосередкувань та взаємовпливів, робило акцент на цілком практичній дієвості форм духу.

Дана преамбула меморативного характеру має на меті вказати на певний зв'язок у прагненнях інтелектуалів, що належать до відчутно розведених у часі поколінь. На вітчизняних теренах в

інтелектуальній спільноті поширена нездорова звичка або взагалі ігнорувати існування тих, хто мислив та працював до тебе, або ставитися до них зверхньо, наче вибачаючи їм численні недоліки. Натомість, було б корисніше згадати максимум: як ти ставишся до своїх попередників, так будуть ставитися й до тебе. Навіть радикальна відмінність теоретичних вирішень, позицій, способів аргументації тощо не виключає віртуального взаєморозуміння і солідарності прагнень інтелектуалів, які працюють за глибоко відмінних соціальних та історичних умов.

Сучасне суспільство і модерний проект

Сучасне суспільство не є феноменом, чітко визначеним у своїх засадах. Скоріше, може йтися про велике розмаїття суспільств, широка й багатовимірна взаємодія яких утворює соціальну реальність сьогодення. В цьому начебто немає нічого унікального. Історична картина завжди сполучає в собі співіснування самобутніх культурних та соціальних утворень. Будь-коли існували окремі суспільства, представники та діяльність яких певним чином перетиналися, створюючи загальний контекст історичного процесу.

Показовою в цьому відношенні є історія європейського людства. Вона веде свій відлік від давнього “перетинання” доль еллінів і персів, яке дістало назву “греко-персидських воєн” і описано “батьком історії” Геродотом. Цей виток європейської цивілізації містить також повчальний філософський урок. Поєднання у ньому події і оповіді про неї – не випадковий збіг чи дві окремі речі, а той сутнісний синтез, поза яким немає історії як історії. Цим підкреслюється відповідальність соціально-філософських рефлексій. Адже спосіб розуміння й усвідомлення соціальної дійсності відіграє неабияку роль у конституюванні самої дійсності.

Ситуація сучасного людства має відчутну відмінність від звичної історичної картини. В ній зникають усталені, визначені суспільні цілісності. Навіть велетенські соціальні організми, як от американське чи китайське суспільства, не залишаються у своїй власній визначеності, а стають тим, чим їх робить процес всепланетної співпраці, руху ресурсів і капіталів, людських обмінів, культурних та інформаційних дифузій, політичних напруг і залежностей. Глобалізація стала духом і визначником сучасної історії. Вона позбавляє суспільства тих засад, які робили їх автономними,

окремішніми величинами, що відтворюються з самих себе.

Даний стан речей не змінює, а лише увиразнює й супутнє явище глобалізації – адже кожний предмет відкидає тінь; і чим він більший, тим більша тінь. Наразі кожне суспільство є не усталеною сутністю, а лише потенцією, що належить загальному руху, смисл якого на сьогодні навряд чи піддається однозначному визначенню.

Разом з тим, всепланетна ситуація сучасного людства, яка за визначенням нікому окремо не належить (смысл глобалізації протилежний за змістом ідеології глобалізму), має конкретний виток і конкретне авторство. Вона походить з соціального проекту модерну, величним витвором якого стала всесвітня історія. Ним створена універсальна ситуація існування людства. Попри узвичаєні у науковій свідомості конотації, соціально-політичний проект модерну належить не минулому. Й дотепер – як і останні чотири століття – він залишається невидимою віссю, навколо якої обертається сучасне соціальне життя. Не лише весь “західний світ” є системно визначеним на засадах цього проекту. Він став надбанням всього людства незалежно від того, як те чи те суспільство ставиться до “західних цінностей”.

Для оприявлення сказаного наведемо дві ілюстрації. Всі держави світу – тією мірою, якою вони стверджують себе на засадах національного суверенітету, – є учасниками і виконавцями модерного соціального проекту. Також всі, хто визнає фундаментальне регулятивне значення невід’ємних прав людини, діють в обширі проекту модерну і поділяють його ціннісні підвалини. Всезагальне значення даних двох прикладів очевидне: навряд чи хтось заперечить, що на сьогодні національна держава, попри всі системні кризи і метаморфози контекстів свого існування, залишається домінуючою формою організації політичного життя та політичного самовизначення народів планети, а невід’ємні права людини – чи не єдиною з незаперечних підвалін соціально-політичного порядку сучасного світу.

Втім, якщо навіть погодитись, що соціальний проект модерну досяг всесвітньо-історичного успіху й втілюється в соціальні форми життя сучасного людства, чи може бути його теоретична реконструкція пізнавально значущим, актуальним завданням? Адже йдеться про спосіб буття та організації суспільства, який викладений у класичних філософських творах і аналітично опрацьований у величезній кількості досліджень. Хіба у змісті і особливостях

соціального проекту модерну щось залишилось нез'ясованим за майже чотириста років його існування та осмислення?

Ствердна відповідь на дане питання зумовлена тим, що йдеться не про застиглу конструкцію, закінчений образ якої нам може дати минуле, а про реальність, в якій соціальні події і процеси сьогодення висвітлюють новий смисл. Після Другої світової війни один із засновників часопису “Анналі” Л.Февр сказав: “Після того, що відбулося, ми маємо наново переписати історію Великої Французької революції”. Те, що сталося, висвітлило новий смисл того, що було колись. Так само початок ХХІ ст. – ситуація світу, що глобалізується, – вимагає переосмислення начебто давно і добре відомого соціального проекту модерну.

Особливої значущості такій роботі надають дві обставини. По-перше, соціальний проект модерну не залишався протягом століть якоюсь собітотожною, незмінною величиною. Він зміню-вався і як ідея, і як соціальний порядок. Більше того, в своєму розвитку він породжував радикально відмінні соціальні форми і ідеології, які заперечували й відкидали одна одну. Й на сьогодні він є не простою даністю, в якій підбила собі підсумок історія (діставшись, за виразом Ф. Фукуями, свого “кінця”), а предметом найгостріших викликів та випробувань, якими ставиться під знак питання соціальна спадщина модерну загалом. У глобальному світі, який ще далеко не визначився щодо самого себе, соціальний проект модерну виступає одним з головних акторів у тяжбі можливих альтернатив розвитку сучасного людства.

По-друге, значну частину сучасного світу (до неї належить й Україна) становлять країни, які пережили крах тоталітарної, комуністичної системи, й відтак, опинилися в актуальній ситуації соціально-політичного самовизначення. Очевидно, щодо цих суспільств постає питання про засади, на яких відбувається їх соціальна реінтеграція, про ціннісно-динамічні підвалини їх суспільного життя, про чинники їх відновлення. В такій ситуації постає мета-питання: чи будуть вирішуватись перелічені проблеми у вигляді інверсії до модерної класики, чи реалізуються інші альтернативи?

Евристичний потенціал концепту

Питання про соціальний проект модерну потрапляє в простір полеміки щодо діагнозу нашого часу, передусім, у вимірі супе-

речки навколо “кінця модерну” та “постмодерної ситуації”. Разом з тим, диспозиція даної суперечки стає все більш неадекватною нинішньому стану людства. Сам концепт “постмодерну”, який активно працює у теоретичному дискурсі вже понад чверть століття, має вигляд недостатнього й застарілого у світлі останніх двох десятиліть; світ від негативних визначень вочевидь перейшов до нової позитивності, хоч на сьогодні вона й існує як нерозв’язна проблемність. Донедавна популярний, префікс “пост-” все виразніше відходить у минуле, поступаючись місцем власним визначенням нової епохи і нової ситуації людства. Тому все відчутнішою стає потреба осягнення потенціалу модерну в обширі глобалізації та викликів сьогодення.

Початок ХХІ ст. оприявнив парадокс: достатньо підстав твердити, що Новий час продовжується – не менше підстав вважати, що цілком нова історична доба настала. Протилежні тези, поєднані у даній формулі, засвідчують тяглість модерних, новочасових форм соціальності протягом останніх кількох століть. Те, що здавалося радикально відмінним і взаємовиключним ще у другій половині ХХ ст – “вільний світ” на засадах ліберального проекту і “світова система соціалізму”, підпорядкована засадам тоталітарної утопії, – виявило зв’язок і взаємозумовленість послідовних форм розвитку єдиної соціально-політичної парадигми. Як з’ясувалося, стара теорія конвергенції (Д. Белл, У. Ростоу) не стільки відкривала можливу перспективу розвитку, скільки була симптомом неусвідомленої спорідненості зятятих соціальних альтернатив. Можна помітити внутрішню взаємозумовленість, своєрідне “вибіркове сродство” ліберальної і тоталітарної моделей суспільного буття в більш загальному смисловому обширі соціального проекту модерну.

Поняття соціального проекту модерну далеко не тотожне певному образу суспільного ладу, відповідно до якого розбудовувалося модерне суспільство. Йдеться, передусім, про *тип суспільного розвитку* – як останній, заданий новочасовою цивілізацією в його складових, діючих силах, формах, кризах, різноманітних культурних, соціально-політичних, ментальних аспектах. Відтак, соціальний проект модерну має мислитися не стільки як певний взірець суспільства, окреслена соціальна система, скільки як спосіб існування і розвитку суспільств, створений Новим часом й автентичний йому. Питання про соціальний проект модерну

сьогодні – це питання про потенціал модерних моделей суспільного розвитку в актуальних умовах, що, зрештою, передбачає також з'ясування смислу та складу цих умов; вважати їх за щось самоочевидне – прикра теоретична помилка.

Лише за такого підходу можна вивести концепт модерного соціального проекту за межі тематики громадянського суспільства, з яким часто цей проект ототожнюється. Натомість, історія ХХ ст. переконливо засвідчила, що не менш важливим і впливовим ідейним конструктом, що визначав соціально-політичну практику епохи, було не громадянське суспільство, а тоталітарні утопії. Їх не лише суто історична, а й генетична, сутнісна належність добі модерну не викликає сумніву. Тому один з найважливіших ракурсів розробки теми соціального проекту модерну полягає в аналізі ефектів тоталітарної утопії і тоталітарного панування. Не тільки тому, що посттоталітарна спадщина великою мірою визначає нинішнє буття нашої країни і робить дану тему гостро актуальною “для нас”. Тоталітаризм залишається незрозумілим, якщо намагатись досягнути його лише як долю країн, в яких існували відповідні режими. Як в своєму витоку, так і в історичному бутті тоталітаризми були і залишаються всесвітньо-історичним явищем. Інакше як в обширі всесвітньої історії тоталітарна утопія не постає і не може здійснюватися. З іншого боку, будь-який соціально-політичний лад, поєднаний з масовим суспільством та всесвітньо-історичним зазіханням, містить в собі небезпеку тоталітаризму, виразом чого є, зокрема, характерний для останнього історичного періоду феномен соціальної тоталізації потужних західних (і не тільки) суспільств.

Всезагальність і процесуальність модерного проекту

Сам термін “соціальний проект модерну” свідчить про його віднесеність до модерної, новочасової цивілізації. І хоча даний проект виникає на конкретному історичному ґрунті, його зміст неможливо досягнути, розглядаючи в локальних соціальних межах. Його адресатом є все людство, людина як така, і втілитися він може лише як всесвітній проект, як трансформація суспільного буття всього людства. Він поєднує в собі винятковість новоєвропейського походження з актуальністю всесвітнього призначення. Модерна цивілізація стала безпрецедентним витвором історії. Але цю загальну характеристику вона поділяє з багатьма іншими

соціокультурними утвореннями. Унікальність в історії – річ типова. Чимало підстав виокремлювати в історичному розвитку спільні тенденції, загальні типи і структури, усталені закономірності, тобто різні форми генералізації історичного життя людства; але так само виправдано вбачати в історії послідовність і взаємозв'язок певних унікальностей. Монадологія може не менш аргументовано правити за теоретичний взірець історичного розуміння, ніж генералізуючі чи дедуктивістські теорії.

Виняткове значення модерної цивілізації в історичному розвитку людства пов'язане, передусім, з тим, що вона висунула на авансцену історичного життя не унікальний, а *всезагальний*, загальнолюдський взірець існування, який не залишився лише світоглядною претензією (яких чимало як в історії, так і в сучасності), а досяг *всесвітньо-історичного* успіху, створивши підвалини і соціально-економічне тіло сучасного світу. Модерна цивілізація набула право говорити від імені самої людської природи; це мовлення досягло ефекту магічного “заклинання”, що викликало до життя світ, в якому ми живемо.

Модерне суспільство не є окремим і особливим соціальним організмом. Справа не в тому, що воно радикально відрізняється від інших історично відомих суспільств. Самобутність інших культур – від “доколумбових цивілізацій” Америки до світу ісламу, Індії чи Китаю – аж ніяк не менша. Його відрізняє здатність застосовувати універсальні принципи раціональності в усіх сферах та ситуаціях людського буття. Воно – ворог будь-яких партикуляризмів. Нема для нього нічого більш чужого і неприйняттого, ніж намагання обстоювати “власні” цінності. В структурі і спрямуваннях своєї життєдіяльності модерне суспільство утверджує універсальні і невід'ємні вимоги: те, що визначає сама людська природа і розум як такий. Унікальність соціального проекту модерну полягає в його *всезагальних* універсалістських домаганнях, які мають аналогії хіба що у світових релігіях. Цим, принагідно зазначимо, додатково засвідчується релігійний – власне християнський – виток модерної цивілізації.

Було б помилково застосовувати поняття “проект” для характеристики будь-якого суспільства. Щодо більшості суспільств це просто неможливо, оскільки у самовідтворенні соціальної структури і форми життя вони спираються на традицію та історію свого походження, а не на реалізацію ідеальної перспективи, відображенням

якої є проект. Проективність не тотожна також пануванню можливого майбутнього. Конечна мета є лише обмеженим виразом проекту; його всезагальним втіленням є неусувна *відкритість* дійсності. Діяльність ніколи не спиняється на досягнутому, вона здійснює невинний пошук. Її справжнім здобутком є не конкретний результат, а весь час відмінне *нове*, яке, за визначенням, не може бути чимось сталим. Перебувати у проекті означає перебувати у безконечному русі постійного оновлення, який не може спинитись на якомусь визначеному взірці. Тому справжнім змістом соціального проекту модерну є не окремий соціальний лад, визначений у сукупності своїх конкретних рис, а втілення *свободи*.

Динамічний бік соціального проекту модерну є вирішальним для його сутності. Він пропонує не стільки закінчений *образ суспільства*, скільки *продуктивний режим його існування*, який дає змогу досягти максимального прогресу і досконалості. Єдина сталість для модерну – це рух постійного оновлення, невинний поступальний розвиток, сутнісно схоплений категорією прогресу. Тому соціальний проект модерну поєднує відчутно відмінні, по суті, протилежні складові: з одного боку, соціальна пропозиція, яку він містить, має всезагальний і необхідний характер; вона впливає з об'єктивної реальності суспільного буття і самообґрунтовується в режимі незаперечної й остаточної істини. З іншого боку, сам проект є рухом постійного оновлення, який не залишає жодну наявну дійсність у недоторканності чи шанобливому благоговінні. Не стан, а спрямування перетворень має примат у соціальному проекті модерну. Відтак, він існує у режимі постійного прогресивного *самозаперечення*.

Соціальний проект модерну не залишається собітотожним у своєму змісті і форматі. Властиві йому базові прагнення емансипації людини, зіштовхнувшись з незадовільними результатами соціальних перетворень у вигляді буржуазного суспільства, яке постало внаслідок революції XVIII – XIX ст., втілилися у нову соціальну критику капіталістичної дійсності. З цієї критики постали різні варіанти тоталітарних утопій.

Чотири фази модерного соціального проекту

Власний зміст соціального проекту модерну є так само неоднозначним, як і сам модерн. Одна з головних складностей його

характеристики полягає в тому, що він не залишався однаковим, тотожним собі, а протягом кількох століть свого існування трансформувався й задавав різні вектори історичного розвитку. Зазвичай соціальний проект модерну ототожнюється зі своєю класичною формою – новочасовим громадянським суспільством з усіма його похідними. Але разом з історичним успіхом новоевропейського громадянського суспільства постає – спочатку ідейно, як соціальна критика, а невдовзі – і як соціальний рух (“критика зброєю”, за виразом Маркса) – його антагоніст: тоталітарна утопія. Однак, попри нещадне відкидання громадянського суспільства тоталітарним проектом, між ними існує не лише очевидна контрадиктивність, а й не менш реальна тяглість та спадковість. Тоталітарна ідея стала прямим продовженням модерного громадянського суспільства як світоглядно, так і в розумінні реакції на умови та структури соціального буття, створеного реалізацією новочасової ліберальної утопії.

Тоталітаризм в обширі модерної цивілізації – не “випадок” і не те, що відбулося з деякими країнами, а універсальний соціально-політичний проект, покликаний розв’язати всезагальні суперечності історичного розвитку людства. Наголосимо: так позиціонує себе не лише тоталітарна ідеологія; таким є об’єктивне місце тоталітарних утопій в контексті розвитку модерного суспільства. Оскільки ж саме модерне суспільство конституюється як універсально значущий (для всього людства) соціальний взірець, тоталітарна утопія набуває всесвітньо-історичного значення. Вона стає сценарієм розвитку для всього світу. В цьому виявляє себе всезагальний, універсальний характер соціального проекту модерну, який є однією з визначальних його рис. Таким чином, концепт соціального проекту модерну повинен охопити обидві ці радикально відмінні й антагоністичні соціальні форми.

Розвиток модерного суспільства містить в собі самозаперечення. Інспірований ліберальною моделлю, він з необхідністю породжує її тоталітарну альтернативу. Зазвичай тоталітарні утопії пов’язують з країнами, в яких були здійснені тоталітарні перетворення. Їм протиставляють “вільний”, “ліберальний” світ, соціальну основу якого становить відкрите громадянське суспільство. Відтак, історія набуває вигляду боротьби двох таборів, один з яких врешті-решт зазнав поразки. Але дана картина містить суттєвий недолік. Вона не враховує внутрішньої сутності тоталітарних утопій, які були не

чимось зовнішнім й тому ворожим “ліберальному світу”, а являли собою пряме продовження тих начал соціальної думки і практики, якими був створений сам модерний ліберальний світ. Між теорією і практикою модерного громадянського суспільства, з одного боку, та тоталітарними утопіями, – з іншого, існує змістовний зв’язок.

Дана констатація вимагає розглядати ліберальну і тоталітарну моделі не лише як соціально-політичних антагоністів, а й як фази розгортання єдиного соціального проекту. Вони є взаємодоповняльними, комплементарними одна щодо одної. Історична перспектива розгортання соціального проекту модерну загалом містить чотири фази.

Перша має цілком негативний характер і передбачає світоглядно-релігійне спростування ієрархізованого порядку середньовіччя. Вона включає гуманістичне переосмислення світу, найважливішими складовими якого є натуралізація порядку речей і метапозиція людини щодо всього суцього; не менш важливою її складовою є протестантська емансипація особистості з церковно визначених диспозицій буття. Наслідком даних перетворень стає загальна *секуляризація дійсності*, здійснена протягом доби Ренесансу і Реформації (XVI – середина XVII ст.).

Друга фаза, яка зазвичай ототожнюється з соціальним проектом модерну загалом, містить послідовну критику соціальної нерівності; вироблення просвітницько-ліберальної альтернативи на засадах природно-правової парадигми і, зрештою, здійснення цієї програми шляхом скасування станового ладу і встановлення відкритого громадянського суспільства. Але, забезпечивши формальну рівність прав, нове суспільство залишило нездоланною нерівність можливостей. На місце станів прийшли майнові класи, і напруга соціальних антагонізмів почала відтворюватися на нових засадах. Здійснення ліберальної утопії, знищивши станову нерівність, не усунуло гострих соціальних суперечностей.

Реакцією на це стала *третья фаза* соціального проекту модерну у вигляді тоталітарних утопій, вістря яких було спрямоване проти панівного буржуазного класу і передбачало досягнення єдності і солідарності суспільства в межах нової соціальної тотальності. Якщо періодом становлення та історичної перемоги новочасового громадянського суспільства стала середина XVI–XIX ст., то реалізація тоталітарних утопій визначила обличчя XX ст.

Тоталітарні режими виявили свою нежиттєздатність як соціальні організми і, головне, свою неефективність як способу вирішення проблем соціальної несправедливості й антагонізму, які викликали їх до життя. Наслідком тоталітарних перетворень став глибоко ієрархізований та централізований соціальний устрій, здатний до ефективних масових мобілізацій, але неспроможний забезпечити не тільки рівність соціальних можливостей своїх учасників, а й динаміку розвитку. Натомість, розвиток ліберально-громадської моделі під впливом кумулятивної дії трьох начал – тоталітарного виклику “ззовні”, соціальної боротьби за права “всередині” суспільства, нечуваного зростання продуктивності виробництва (завдяки спочатку промисловій, а потім науково-технічній революціям) – призвів до її модифікації у вигляді “соціальної держави”. Засадничий для відкритого громадянського суспільства принцип невід’ємних прав людини виявив свій не тільки ліберальний, а й соціалістичний потенціал.

Четверта фаза соціального проекту модерну є наслідком одночасних (і взаємозумовлених) кризи і успіху новочасового конструктивізму в двох головних сферах дійсності: використання природи і самовідтворення суспільства. Межі і суперечність конструктивістсько-перетворювального ставлення до дійсності оприявлені двома техногенними кризами в цих сферах: *екологічною*, що постала з неконтрольованого використання промислових технологій, – та *соціетарною*, що виникла внаслідок тоталітарного застосування соціальних технологій. Разом з тим успіх науково-технічного і соціального прогресу у другій половині ХХ ст. спричинив процес глобалізації та формування ситуації всепланетного людства. На сьогодні соціальний проект модерну опинився перед викликом глобального суспільства, який розгортається на тлі вже добре усвідомленої екологічної загрози і ще мало осмисленої, але все більш реальної екзистенціальної кризи людської особи (криза життєсвіту).